

УДК 81-119

**ЧАСТИНОМОВНА КВАЛІФІКАЦІЯ ІНДЕКСАЛЬНИХ ЗНАКІВ У РОМАНІ
В. ШКЛЯРА «ЧОРНИЙ ВОРОН»**

У статті висвітлено сутність поняття «знак-індекс», наведено основні підходи до класифікації лінгвосеміотичних одиниць цього типу, визначено морфологічний статус індексальних знаків роману В. Шкляра «Чорний ворон» та встановлено частотну динаміку їхнього функціонування.

Ключові слова: знак-індекс, частина мови, дейксис, егоцентризм, рефлексивний символ.

З інтенсифікацією еволюційного поступу лінгвосеміотичного вчення афористичний вислів Вольтера «Мова має велике значення через те, що за її допомоги ми можемо приховати наші думки» хоч і не втрачає минулої актуальності, проте стає темою для жвавих наукових дискусій. Причиною цього послужила активізація уваги вчених до феномену індексальних знаків мови, оскільки «під час дешифрування індексів необхідним є момент домислювання, оскільки ми не маємо тотожності знака та позначуваного ним предмета» [Гулюта] (див. праці Ш. Баллі, Дж. Бар-Хіллела, К. Бругмана, О. Есперсена, Ч. Пірса, Г. Рейхенбаха, Р. Якобсона, а також О. Кравченка, О. Падучевої та Я. Просяннікової). Попри відсутність єдиної точки зору щодо ємного пояснення вказаного поняття в цьому руслі зроблено вже чимало, а саме доведено наявність у знаках-індексах мовленнєвого потенціалу (К. Ручимська, С. Песіна), визначено межі його інформативності (Н. Мечковська, С. Проскуркін) та функційності (К. Резвушкін, А. Уфимцева, Д. Фатхулова). Крім того, науковою спільнотою встановлено перелік основних ознак і властивостей індексів, до яких зараховано ситуативність, егоцентризм, суб'єктивність, миттєвість та ефемерність актуального значення (детальніше про це див. [Просяннікова 2012: 172]). Саме ці ознаки, на нашу думку, зумовлюють високу частотність уживання знаків-індексів у художніх творах. У цьому контексті зазначимо, що студіювання індексальних знаків у вітчизняній мовознавчій науці здійснювалося на матеріалі творів різних українських письменників і поетів здебільшого з точки зору семантики та стилістики (див. праці Г. Зимовець, С. Єрмоленка, С. Лавриненко, Я. Просяннікової). Однак у роботах вищезгаданих учених питання морфологічного статусу знаків-індексів не висвітлено, що й робить цю проблему актуальною.

Актуальність пропонованої розвідки зумовлена низкою й інших факторів, зокрема відсутністю в українській лінгвосеміотиці досліджень, спрямованих на комплексний аналіз знаків-індексів із позицій морфології, що може посприяти вирішенню питань сприйняття та інтерпретації текстів, зв'язку вербальних і невербальних індексів, а також потребою в розробці універсальної типології знаків такого типу, де буде враховано й частиномовний аспект. Не меншою мірою актуальність роботи увиразнює й дібраний фактичний матеріал – знаки-індекси, що представлені в романі українського письменника В. Шкляра «Чорний ворон», оскільки в цьому аспекті лінгвосеміотичні ресурси зазначеного художнього твору ще не досліджувалися.

Відтак мету статті вбачаємо в здійсненні частиномовної кваліфікації індексальних знаків, що функціонують у романі В. Шкляра «Чорний ворон».

Для досягнення окресленої мети вважаємо за потрібне вирішити такі завдання: 1) з'ясувати сутність основної термінологічної одиниці дослідження «знак-індекс»; 2) визначити морфологічний статус індексальних знаків роману В. Шкляра «Чорний ворон»; 3) установити частотну динаміку їхнього функціонування.

Об'єктом дослідження обрано знаки-індекси, представлені в романі В. Шкляра «Чорний ворон», а предметом – проблема їхньої частиномовної кваліфікації.

Зауважимо, що першість у науковому обґрунтуванні сутності знака-індексу належить Ч. Пірсу, який розумів під цим поняттям «репрезентатем, репрезентативний характер якого полягає в тому, що він є індивідуальним другим» [Пірс 2000: 205]. Саме ця дефініція стала універсальною та базовою в семіотиці та лінгвістиці, оскільки подальші спроби наукової кваліфікації терміну були лише змістовими дублетами. Пор.: «знак, що відсилає до об'єкта, який він позначає, на основі того, що на нього дійсно впливає цей об'єкт» [Селіванова 2010: 218] (О. Селіванова) та «те, що означається, та те, що означає, пов'язані між собою належністю до часу або простору» (В. Шкуркіна) [Шкуркіна].

Крім того, в лінгвосеміотичній науці зафіксовано випадки використання чималої кількості аналогових термінів на позначення індексальності мовного знака, про що йдеться в статтях Я. Просяннікової. Так, для ідентифікації лінгвістичного феномену знака-індексу вживалися такі поняття, як «егоцентричні» одиниці (Б. Рассел), «рефлексивний символ» (Г. Рейхенбах), «індексикал» (Дж. Бар-Хіллел), «шифтери» (О. Есперсен, Р. Якобсон), «дейксис» (К. Бругман), «актуалізатори» (Ш. Баллі) тощо [Просяннікова 2012: 282]. Коротко окреслимо понятійне навантаження кожного з них.

Егоцентричними називаються «мовні одиниці (слова, грами, синтаксичні конструкції), семантика яких передбачає в канонічній комунікативній ситуації в якості одного з учасників описуваної ситуації мовця» [Падучева], а в неканонічних, як помічає О. Падучева, егоцентрики чи егоцентричні індекси поведуть себе дещо по-іншому, а тому їх можна інтерпретувати декількома семіотичними способами, зокрема такими:

1) діалог – текст передбачає присутність мовця, визначена локація дії, є синхронний слухач, а тому наявні, наприклад, дієслова та займенники 1 та 2 особи;

2) наратив – текст не передбачає наявності мовця, немає локативних меж діалогу, відсутній синхронний слухач, а є персонаж та оповідач, тобто наявні, наприклад, дієслова та займенники 3 особи;

3) гіпотаксис – клауза в синтаксично підпорядкованій позиції реплік мовця [Падучева 2011: 4].

З наведеного випливає, що знаками-індексами в мовній системі є особові дієслова та займенники.

Зважаючи на те, що мислення людини поліморфне, а тому існують різні способи осягнення дійсності, у тому числі й мовної. Із цієї причини цілком умотивованим вважається введення до наукового обігу поняття рефлексивного символу, що розумівся як формальний спосіб репрезентації мовної дійсності. З-поміж рефлексивних символів виокремлюють такі видові групи: 1) емоції та почуття: радість, злість, подив, роздратованість (*Ох!, Ах-ти!, Молодець!*); 2) волевиявлення: вимоги, бажання, заклики до дії (*Перестань!, Ей!, Хай!*); 3) психічні стани та властивості (*бити байдюки, душа не на місці, вішати ніс* тощо) [Уланович 2010: 260]. Таким чином, індексальну генезу мають слова-вигуки та фразеологізми.

Необхідно також звернути увагу й на схожість індексу та дейксису. У широкому значенні дейксис – це «явище діалогічного мовлення, що передбачає участь мовця та слухача, які змінюють свої позиції в процесі спілкування...» [Успенский 2011: 3]. Проте в більш вузькому розумінні, зокрема з точки зору мови, дейксисом є «слова, що співвідносяться зі своїми означуваними не безпосередньо, а в процесі комунікації, тобто не в мові, а в мовленні, – інакше кажучи, через мовленнєвий акт» [Успенский 2011: 4]. Ю. Апресян, активно вивчаючи дейктичну лексику, пропонує її класифікацію:

1) егоцентричний дейксис (*я, ти*);

2) проксимальний (*цей, тут, зараз*) і екстремальний (*той, там, тоді*) дейксис;

3) первинний (діалог) і вторинний (переказ) дейксис;

4) часовий (час мовлення, час події, точка відліку в часі) і просторовий (місце мовця, денотативний простір, точка відліку у просторі) дейксис [Апресян 1986: 274-277].

Таким чином, класичними прикладами дейктичних слів, а отже й індексів, можна вважати особові займенники 1 та 2 особи однини, вказівні займенники, прислівники місця та прислівники часу.

Є й інші погляди на проблему детермінації індексальних мовних знаків. Зокрема до групи індексальних знаків, як свідчить огляд наукової літератури, можуть належати особові, вказівні займенники, прикметники з часовими і просторовими значеннями (О. Даркевич), вказівні прислівники, часові форми дієслова (Дж. Лайонз), прийменники (Ч. Пірс) [Присянникова 2012: 282]. Це вказує на те, що носієм індексальності може бути будь-яка одиниця мовної системи.

Абсолютно не тотожними в цьому аспекті є думки Н. Мечковської та І. Арзамасцевої, які до знаків-індексів у природній мові зараховують інтонацію, вигуки та шифтери (детальніше див. про це [Мечковская 2004; Арзамасцева 2009]).

Враховуючи вищевикладене, робимо спробу кваліфікувати знаки-індекси, що функціонують у романі В. Шкляра «Чорний ворон», за морфологічним критерієм, насамперед за показником їхнього частининомовного вираження. Із цією метою зафіксовані у фактажі дослідження індексальні знаки розподіляємо за двома групами: перша, що містить лінгвосеміотичні одиниці індексальної генези зі стрижневим індексом, вираженим повнозначною частиною мови, а друга, відповідно, – знаки зі стрижневим індексом, представленим службовою частиною мови або вигуком. У цьому контексті варто сказати, що стрижневий індекс визначається нами як лінгвосеміотична одиниця, семантичний потенціал якої найповніше репрезентує індексальну сутність цілого знака.

Проілюструємо результати проведеного дослідження на конкретних прикладах.

I група містить знаки-індекси (їхня загальна кількість – 486), що представлені такими повнозначними лексико-граматичними розрядами слів:

1) прислівник (32 %): *чув погано, бо ворон, по правді сказати, був уже глухий як пень; Ворон тихенько реготне, затуливши дзьоба крилом, щоб не каркнути.*

2) іменник (19 %): *недавно стругана соснова дошка ще пахла живицею; білий місяць-четвертак не діставав його за дубовим листом; той походжав, як півень;*

3) займенник (18 %): *ті, що піддалися на амністію, не мої; тож вона, ця дівчина славна, прийшла і лягла біля нього;*

4) числівник (17 %): *яму викопали за двадцять кроків на схід од старезного дуба; Воронові було вже двісті сімдесят літ, проте він досі не стомився спостерігати за людськими дивацтвами;*

5) прикметник (12 %): *голова і закандзюблений ніс робили чоловіка схожим на велику сову; стояла широка дубова кухва, наповнена до половини брунатною купіллю, від якої сходяв гарячий трав'янистий дух;*

6) дієслово та дієслівні форми (дієприкметник та дієприслівник) (10 %): *черкаючи відсирілими сирниками, які сичали, ламалися і не хотіли горіти;*

II група вміщує знаки-індекси (їхня сумарна кількість – 251), репрезентовані такими частинами мови:

1) прийменник (51 %): *її хата стояла глибоко в лісі серед боліт;*

2) вигук (49 %): *еге, не бачиш; гей, Вороне; ага, ні слуха ні духа.*

Відзначимо, що, за нашими спостереженнями, знаки-індекси II групи відіграють вагому в індексуванні інформації на синтаксичному рівні мовної організації художнього тексту, чого позбавлені одиниці цього типу I групи попри їхню безсумнівну лінгвосеміотичну потужність, морфологічну розмаїтість і кількісну динаміку.

Отже, знаки-індекси мають складну та почасти суперечливу природу, а також неоднозначну зумовленість, тобто їхня поява детермінується мовленнєвою ситуацією, контекстуальними межами

комунікативної взаємодії та особливостями когнітивної здатності мовців, їхнім менталітетом та індивідуальними цілями. Це, на нашу думку, зумовлює різноманітність у формальній репрезентації знаків такого типологічного різновиду, що переконливо доводить лінгвосоціотичний аналіз В. Шкляра «Чорний ворон». У ньому знаки-індекси представлені переважно повнозначними частинами мови, серед яких найбільшою потужністю характеризуються прислівники, іменники та займенники. З-поміж неповнозначних знаків-індексів нами зафіксовано два типи репрезентантів: прийменники та вигуки.

Перспективу подальших досліджень убачаємо в здійсненні лінгвосоціотичного аналізу інших типів знаків, що функціонують у романі В. Шкляра «Чорний ворон».

Література

Апресян 1986: Апресян Ю. Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная картина мира / Ю. Д. Апресян // Семиотика и информатика. Вып. 28. – М., 1986. – С. 272-298.

Арзамасцева 2009: Арзамасцева И. В. Семиотика : учебное пособие к лекционным занятиям для студентов специальности «Теоретическая и прикладная лингвистика» / сост. И. В. Арзамасцева. – Ульяновск : УлГТУ, 2009. – 89 с.

Гулюта: Гулюта Ю. В. Символ в рекламных коммуникациях [Электронный ресурс] / Ю. В. Гулюта // Режим доступа : asu.ru/files/documents/00003343.pdf ; Название с экрана.

Мечковская 2004: Мечковская Н. Б. Семиотика. Язык. Природа. Культура : Курс лекций / Н. Б. Мечковская. – М. : Academia, 2004. – 432 с.

Падучева 2011: Падучева Е. В. Эгоцентрические валентности и деконструкция говорящего / Е. В. Падучева // Вопросы языкознания. – 2011. – № 3. – С. 3-18.

Падучева: Падучева Е. В. Эгоцентрические единицы языка и режимы интерпретации [Электронный ресурс] / Е. В. Падучева // Режим доступа : <http://www.dialog-21.ru/digests/dialog2013/materials/pdf/PaduchevaEV.pdf> ; Название с экрана.

Пирс 2000: Пирс Ч. С. Избранные философские произведения. Пер. с англ. / Перевод К. Голубович, К. Чухрукидзе, Т. Дмитриева. – М. : Логос, 2000. – 448 с.

Присянникова 2012: Присянникова Я. М. Индексальность як засіб реалізації знаковості художнього порівняння / Я. М. Присянникова // Наукові записки. Серія «Філологічна». – 2012. – Вип. 26. – С. 281-283.

Селіванова 2010: Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля. – К., 2010. – 844 с.

Уланович 2010: Уланович О. И. Взаимосвязь языковых знаков и когнитивных в лингвокогнитивном моделировании ментальных процессов / О. И. Уланович // Наука о языке и Человек в науке : Сб. науч. тр. – Таганрог : ТГПИ, 2010. – Т. 2. – С. 259–265.

Успенский 2011: Успенский Б. А. Дейксис и вторичный семиозис в языке / Б. А. Успенский // Вопросы языкознания. – 2011. – № 2. – С. 3-30.

Шкуркіна: Шкуркіна В. М. Семіотичний аналіз рунічної культури [Електронний ресурс] / В. М. Шкуркіна // Режим доступу : <http://www.ic.ac.kharkov.ua/RIO/kultura37/13.pdf> ; Назва з екрану.

Джерела

Шкляр 2009: Шкляр В. Чорний ворон. Залишенець : [роман] / В. Шкляр. – Харків : клуб сімейного дозвілля, 2009. – 384 с.

Желязкова Виктория

Частеречная квалификация индексальных знаков в романе В. Шкляра «Черный ворон»

В статье освещена сущность понятия «знак-индекс», представлены основные подходы к классификации лингвосоциотических единиц данного типа, определен морфологический статус индексальных знаков романа В. Шкляра «Черный ворон» и установлена частотная динамика их функционирования.

Ключевые слова: знак-индекс, часть речи, дейксис, эгоцентрик, рефлексивный символ.

Zhelyzkova Victoriya

Morphological qualification indexical signs in the novel V. Shklyar "Black Crow"

The article is devoted to defining the essence of the concept "sign-index", presentation of the main approaches to classification linguasemiotic units of this type, definition of the morphological status of indexical signs in the novel by V. Shklyar "Black Crow" and setting the frequency of the dynamics of their functioning.

Keywords: sign-index, part of speech, deixis, egocentric, reflective symbol.

Надійшла до редакції 22 грудня 2016 року.